Πιερ Μουσό
ομ. καθηγητής Παν/μίου Rennes-II

Η βιομηχανία γεννήθηκε στα μοναστήρια
από τη Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση στη Σίλικον Βάλλεϋ

Να κάνουμε την επιχείρηση καρδιά της κοινωνίας: αυτό το πρόταγμα, που διακηρύσσει ο κ. Εμμανουέλ Μακρόν, ταυτίζεται συνήθως με τον σύγχρονο νεοφιλελευθερισμό. Στην πραγματικότητα σημαδεύει την ολοκλήρωση μιας μακράς ιστορίας. Εκείνης του εξορθολογισμού της εργασίας και του χρόνου, που εγκαινιάζεται στα μοναστήρια του 13ου αιώνα· καθώς και της εδραίωσης μιας πίστης στη σωτηρία μέσω της βιομηχανικής προόδου.

Σε μια προεκλογική ομιλία του, τον περασμένο Απρίλιο, ο κ. Εμμανουέλ Μακρόν διαβεβαίωνε ότι «*η πραγματική εναλλακτική λύση είναι η αποτελεσματικότητα*», αναφορά στην οποία αγγιστρώνεται απελπισμένα ο πολιτικός κόσμος. Ο τελευταίος αντιμετωπίζει μια διπλή κρίση: την τεχνοκρατικοποίησή του, και την κατασπατάληση των συμβολικών θεμελίων του που συνδέονται με τη λαϊκή κυριαρχία. Στο εξής, λοιπόν, αναζητά δεκανίκια στο επιχειρηματικό πεδίο, εξ ου και η αδιάκοπη εξύμνηση των νεοφυών επιχειρήσεων, οι διακηρύξεις αγάπης για την επιχείρηση ή οι γονυκλισίες στη Σίλικον Βάλλεϋ. Σε τι, όμως, χρησιμεύει η αποτελεσματικότητα και μπορεί να θεμελιωθεί μια κοινωνία πάνω σε αυτή την απαίτηση;

Αντί άλλης απάντησης, το ανθρωπολογικό βλέμμα με το οποίο παρατηρεί η Δύση τον εαυτό της παραπέμπει στην εκβιομηχάνιση που έλαβε χώρα μετά το 1800. Ωστόσο, για να πραγματοποιηθεί μια τέτοια βιομηχανική επανάσταση, χρειάστηκε να εδραιωθεί προηγουμένως μια κοινή κοσμοαντίληψη που να αποκλείει κάθε υπερβατικότητα και να εξυ-

---

* Pierre Musso: Ομότιμος καθηγητής του πανεπιστημίου Rennes-II, συγγραφέας του βιβλίου, La Religion industrielle. Monastère, manufacture, usine. Une généalogie de l'entreprise («Η βιομηχανική θρησκεία. Μοναστήρι, μανιφακτούρα, εργοστάσιο. Μια γενεαλογία της επιχείρησης»), εκδ. Fayard, Παρίσι 2017. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε στη *Le Monde diplomatique*, τχ. Ιουλίου 2017.

μνεί τη δημιουργική και παραγωγική ανθρωπότητα. Αυτή η διαδικασία, την οποία θα αποκαλέσουμε «βιομηχανισμό», προηγείται της εκβιομηχάνισης. Αναπτύσσεται στο εσωτερικό της χριστιανικής μήτρας και θέτει τις βάσεις για μια κοσμική θρησκεία.

Η γενεαλογία της βιομηχανικής θρησκείας ξεδιπλώνεται στη Δύση μέσα από τρείς «παρακάμψεις». Η πρώτη είναι εκείνη της γρηγοριανής μεταρρύθμισης, που προκαλεί, κατά τον 12ο και 13ο αιώνα, μια «πρώτη βιομηχανική επανάσταση», δεμένη με την αλλαγή των μεθόδων σύνθλιψης, με μύλους, τοποθετημένους κατά μήκος των ποταμών, που προοιωνίζονταν τα εργοστάσια. Η δεύτερη παρατηρείται με τη γέννηση της σύγχρονης επιστήμης και το πρόγραμμα του Καρτέσιου, που αποσκοπούσε στο να «*μας καταστήσει κύριους και κατόχους της φύσης*», στο όνομα της προόδου. Η τρίτη, και η μείζων, είναι εκείνη της βιομηχανιστικής επιλογής του 1800 και της ταυτόχρονης διατύπωσης ενός «νέου χριστιανισμού», εγκόσμιου και επιστημονικού. Σε κάθε μία από αυτές τις παρακάμψεις, ο βιομηχανισμός μεταμορφώνεται και η δομή παραγωγής που τον ενσαρκώνει αναδιοργανώνεται: μοναστήρι, μανιφακτούρα, εργοστάσιο και επιχείρηση. Κάθε μια από αυτές τις δομές αρθρώνει μία πίστη που δίνει νόημα και έναν νόμο που οργανώνει μια κοινότητα εργασίας.

Όλα ξεκινούν μέσα στα μοναστήρια, χώρους θέασης, ανάγνωσης, αλλά και εργασίας. Η κοινότητα κοινωνεί δια της προσευχής (ora) και οργανώνει την εργασία (labora), σύμφωνα με τον κανόνα του αγίου Βενέδικτου, με μια αυστηρή λειτουργία των χρονισμών. Το ρολόι με τα βαρίδια, που εγκαθίσταται σταδιακά από τον 13ο αιώνα στην κορυφή των εκκλησιών, επιτρέπει μεγαλύτερη «αποτελεσματικότητα» και απελευθερώνει χρόνο για την προσευχή. Το μοναστήρι είναι η δομή που συνδέει το μυστήριο της Ενσάρκωσης με τον ορθολογισμό, μέσω του υπολογισμού και της μέτρησης του χρόνου. Έτσι, το ρολόι συνοδεύει ολόκληρη την ιστορία της δυτικής βιομηχανίας, γιατί είναι αυτό που δίνει τον ρυθμό της εργασίας, του εργαστηρίου και της πόλης. Σήμερα, τη σκυτάλη έχει αναλάβει ο υπολογιστής, υπερυπολογιστής και υπερ-ρολόι.

«Η αρχαιότερη πολυεθνική του κόσμου»

Ο Μοναχισμός αναγνωρίζει την «αξία εργασία» ως συμπλήρωμα της προσευχής και της θέασης. Η εργασία αντιπροσωπεύει ένα εργαλείο ασκητισμού και ταυτόχρονα ένα μέσο καταπολέμησης της απραξίας, μια παραγωγική δραστηριότητα και μια απάντηση στην υποχρέωση της φιλανθρωπίας. Ακόμα και σήμερα, η ρυθμισμένη οργάνωση της κοινοτικής ζωής σύμφωνα με τον κανόνα του αγίου Βενέδικτου ενέχει θέση πρότυπου διοίκησης, σε σημείο που κάποια επιχειρηματικά περιβάλλοντα θεωρούν τις μονές των Βενεδικτίνων πρωτοπορία της αποτελεσματικής διακυβέρνησης. Έτσι, ο *Ντομ Ούγκο Μινγκέ*, βενεδικτίνος μοναχός, συνιδρυτής του ινστιτούτου *Νόημα και ανάπτυξη*, το 2001, δηλώνει: «*Ο βενεδικτίνικος μοναχισμός είναι χωρίς αμφιβολία η αρχαιότερη πολυεθνική του κόσμου. Αυτό αποδεικνύει ότι η τεχνική μας, της “μοναχικής διοίκησης” –κανόνας του αγίου Βενέδικτου– πρέπει να είναι αποτελεσματική*[1]».

[1] Αναφέρεται από τον Μισέλ Φελτέν, «Οι επιχειρηματίες σπουδάζουν στη σχολή της “μονα-

Στα τέλη του 11ου αιώνα, η επιτάχυνση της νομισματικής κυκλοφορίας και ο πολλαπλασιασμός των ανταλλαγών μεταβάλλουν τη μοναστική οργάνωση. Δύο μοντέλα αντιπαρατίθενται: το *Κλυνύ* και το *Σιτώ*. Το πρώτο ευημερεί, αναπτύσσει τις εμπορικές του δραστηριότητες· οι μοναχοί του ζουν μέσα στη χλιδή. Σύντομα, όμως, το τάγμα αποσυντίθεται: η ροπή προς την πολυτέλεια και η συσσώρευση χρήματος κάνουν τους δωρητές να απομακρυνθούν από το μοναστήρι. Στο Σιτώ, αντίθετα, αρνούνται την πολυτέλεια και δαπανούν ελάχιστα. Την ίδια στιγμή, όμως, η έγγεια ιδιοκτησία αποδίδει όλο και περισσότερο, επιφέροντας έναν πλουτισμό που έρχεται σε αντίθεση με τον ασκητισμό των μοναχών. Εκεί δημιουργούνται όλες οι υποδομές της παραγωγής –αρδευτικό δίκτυο, μύλοι, οδικά δίκτυα, εργαστήρια, σιδηρουργείο, πρέσα, αποθήκες, οίκημα για το υπηρετικό προσωπικό– που μεταβάλλουν το αβαείο σε ένα «εργοστάσιο».

Ενώ θα έπρεπε να αποτελεί έναν χώρο προσευχής, εχθρικό προς την οικονομία, το μοναστήρι μεταβάλλεται σε «κέντρο παραγωγής», πρόγονος της μανιφακτούρας και εν συνεχεία του εργοστασίου. Οι Σιστερσιανοί και οι Φραγκισκανοί συμβάλλουν επίσης στη γέννηση της οικονομικής σκέψης και μιας τεχνικής δράσης. Ήδη από τον 12ο αιώνα, το παραγωγικό πνεύμα αναπτύσσεται στους μοναχούς του Σιτώ, και τον 13ο αιώνα, το εμπορικό πνεύμα στους οπαδούς του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης. Οι πρώτοι διαδίδουν νέες καλλιέργειες, τεχνικές και εμπορικά δίκτυα σε όλη την Ευρώπη. Οι δεύτεροι καταδικάζουν το χρήμα των τοκογλύφων αλλά όχι το χρήμα των εμπόρων που κυκλοφορεί και που χρησιμεύει στην ανταλλαγή και στην επένδυση. Έτσι, η φραγκισκανή παράδοση κωδικοποιεί την αγορά και αναγνωρίζει τη χρησιμότητα του οικονομικού παράγοντα που επανεπενδύει τον πλούτο. Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, παραδόξως, το βιομηχανικό πνεύμα διαμορφώνεται από την αντίστροφη εικόνα του: από την πρωταρχικότητα της προσευχής, στον βενεδικτίνικο κανόνα, και από τη λατρεία της ένδειας, στους σιστερσιανούς και τους φραγκισκανούς.

Μια δεύτερη παράκαμψη παρατηρείται, κατά τον 16ο αιώνα, με τη Μεταρρύθμιση και στη συνέχεια με την επιστημονική επανάσταση. Η φύση καθίσταται το νέο «μεγάλο Είναι» που υποδέχεται το μυστήριο της Ενσάρκωσης, όπως το αποτυπώνει η αλχημεία, η οποία εξερευνά τις εσώτερες μεταλλάξεις της. Ταυτισμένη μέχρι τότε με τον Θεό, η ίδια η ιδέα της φύσης μεταβάλλεται: ο άνθρωπος δεν βρίσκεται πλέον *μέσα* αλλά *μπροστά* στη φύση και προσπαθεί να την γνωρίσει μαθηματικοποιώντας την. Γύρω στα 1620-1630, οικοδομείται μια νέα κοσμοαντίληψη, μηχανιστική: η γνώση παύει πλέον να είναι θέαση, γίνεται πειραματισμός και κατασκευή. *Σκέφτομαι σημαίνει πράττω*. Προφήτης της βιομηχανικής θρησκείας, ο *Φράνσις Μπέικον* αναγγέλλει πως πρέπει «*να επιβληθούμε πάνω στη φύση μέσω της βιομηχανίας*». Αυτό το ιδεώδες θα πάρει σάρκα και οστά με τη Βασιλική Εταιρεία, εταιρεία σοφών που ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1660.

Η μεγάλη καμπή που προαναγγέλλει τη μεταβολή του βιομηχανισμού σε βιομηχανοποίηση τοποθετείται στα 1750 με τη γέννηση της πολιτικής οικονομίας και των

χικής διοίκησης", περ. *La Croix*, Παρίσι, 8 Δεκεμβρίου 1998.

αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε φιλελεύθερους και βιομηχανιστές, φυσιοκράτες (για τους οποίους ο πλούτος προέρχεται από τη γη) και μερκαντιλιστές (που δίνουν προτεραιότητα στο διεθνές εμπόριο).

Πίσω από αυτή την αντίθεση εξαλίσσεται και η μείζων αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο γίγαντες της φιλοσοφίας, Ζαν-Ζακ Ρουσώ και Ντέιβιντ Χιουμ. Ο Ρουσώ υποστηρίζει την *industria* ως μία κατασκευή του εαυτού μέσω της εργασίας επάνω στον εαυτό, ενώ ο Χιουμ και ο φίλος του Άνταμ Σμιθ υπερασπίζονται τη βιομηχανία, νοούμενη ως μία εγκόσμια κατασκευή μέσω της εργασίας και μέσα στη μανιφακτούρα, όπου κυριαρχεί ο καταμερισμός εργασίας. Στο έργο του, *Political Discourses* (1752), ο Χιουμ βεβαιώνει ότι «*όλη η πραγματικότητα της εξουσίας και του πλούτου*» συνίσταται στο να «*διεγείρει το βιομηχανικό πνεύμα και να αυξάνει τα αποθέματα εργασίας*».

Η τρίτη διακλάδωση του βιομηχανισμού ολοκληρώνεται κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, σε δύο στιγμές: γύρω στα 1830, με τη βιομηχανική επανάσταση, και μεταξύ 1880 και 1940, με την επανάσταση των διευθυντών. Η πρώτη διατυπώνει την τεχνο-επιστημονική ομολογία πίστης και η δεύτερη επικυρώνει τον νόμο της οργάνωσης της εργασίας. Το εργοστάσιο-επιχείρηση τις συνδέει με ακατάλυτους δεσμούς. Η πίστη σε ένα καινούργιο «μεγάλο Είναι», δηλαδή την ανθρωπότητα, επανεπενδύει το μυστήριο της Ενσάρκωσης, όπως το επιβάλλει ο φιλόσοφος *Αύγουστος Κοντ* (1798-1857), μέγας ιερέας αυτής της νέας θρησκείας. Το 1848, ο νεαρός *Ερνέστ Ρενάν* εύχεται «*να οργανωθεί επιστημονικά η ανθρωπότητα*[2]»…

Ενώ πολλαπλασιάζονται τα εργοστάσια, οι πρώτοι σοσιαλιστές διατυπώνουν την καινούργια θρησκεία. Ο Ανρί Σαιν-Σιμόν αναγγέλλει το «*βιομηχανικό και επιστημονικό σύστημα που δεν είναι τίποτε άλλο από την εφαρμογή στην πράξη του θείου νόμου*» (1821). Ο παντοδύναμος δημιουργός δεν είναι πλέον ένας επουράνιος Θεός αλλά ο ίδιος ο άνθρωπος που αυτοπραγματώνεται. Αυτή η φαουστική αντίληψη μιας επίγειας και ορθολογικής θρησκείας έχει σαν οδηγούς την πρόοδο και την υπόσχεση μιας μελλοντικής ευημερίας. Στη διάρκεια της *Διεθνούς Έκθεσης*[3] γίναμε μάρτυρες της θεατρικοποίησης αυτής της ομολογίας πίστης: «*Η επιστήμη βρίσκει ή ανακαλύπτει, η βιομηχανία εφαρμόζει και ο άνθρωπος ακολουθεί*» (Σικάγο, 1933).

Γύρω στα 1900, η βιομηχανική θρησκεία αποκτά μία κανονικότητα με τη διαχείριση που επινοούν οι μηχανικοί, και συγκεκριμένα ο *Φρέντερικ Τέιλορ* (Ferderick Taylor) και ο *Ανρί Φαγιόλ (Henri Fayol)*. Η μηχανική ανακαλύπτει τη μυστηριακή πνευματικότητά της στο *gospel of efficiency* («το ευαγγέλιο της αποτελεσματικότητας»), που εξυμνείται, τον Απρίλιο του 1909, στο περιοδικό *Engineering Magazine*. Το 1941, Ο Τζέιμς Μπάρναμ (James Burnham), πρώην τροτσκιστής ηγέτης, δημοσιεύει το βιβλίο *The Managerial Revolution*[4] («Η

[2] Ernest Renan, *L' Avenir de la science*, εκδ. Flammarion, συλ. «GF», Παρίσι 2014 (1η έκδ.: Calmann-Levy, Παρίσι 1890).

[3] Πρόκειται για τη Διεθνή Έκθεση (γνωστή και με το όνομα *Αιώνας της προόδου*) που διεξήχθη στο Σικάγο, το 1933 και 1934, με σύνθημα τα παραπάνω λόγια (σ.τ.μ.).

[4] James Barnham, *The Managerial Revolution. What is happening in the World*, 1941. [Το βιβλίο

επανάσταση των διευθυντών»), που κυκλοφόρησε στη Γαλλία από τον Ρεϊμόν Αρόν, με πρόλογο του Λεόν Μπλουμ. Σε αυτό το έργο, ο συγγραφέας υποστηρίζει την ιδέα ότι η εξουσία των διευθυντών και των επιχειρήσεων έχει υπερκεράσει τον σοσιαλισμό και τον καπιταλισμό. Η διευθυντική επανάσταση επιβεβαιώνει την ανωτερότητα της επιχείρησης σε σχέση με το κράτος και την πολιτική, που κατέρρευσαν στη διάρκεια των δύο παγκοσμίων πολέμων. Θα πρέπει λοιπόν να υποκαταστήσουμε την πολιτική εξουσία από εκείνη των διευθυντών επιχειρήσεων. Αυτή η αντίληψη σιγόβραζε στη σκέψη αναρχικών όπως ο Ουίλιαμ Γκόντγουιν (William Godwin) ή ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν, και ο Σαιν-Σιμόν διαβεβαίωνε ότι «*η αλήθεια της πολιτικής βρίσκεται στην επανάσταση της παραγωγής*».

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κυβερνητική, θεωρία της αποτελεσματικής πράξης χάρη στον υπολογιστή, συνδυάζεται με τη διοίκηση. Συγκρίνοντας τα ανθρώπινα όντα με τις μηχανές, τον εγκέφαλο με τον υπολογιστή, επιδιώκει τη διακυβέρνηση των ανθρώπων από τον αυτόματο πιλότο, τους αριθμούς και τους αλγόριθμους, όπως το καταδεικνύουν σήμερα οι χρηματαγορές. Στον βαθμό που η πολιτική έχει αποτύχει, η συνεύρεση του διευθυντικού δόγματος με το κυβερνητικό μοντέλο –η κυβερνοδιεύθυνση– ισχυρίζεται ότι φέρνει, επιτέλους, τον απόλυτο ορθολογισμό στις αποφάσεις. Υλοποιώντας το όνειρο του Ρενάν, η κυβερνοδιεύθυνση επιβάλλει το ίδιο μέτρο για τη διαχείριση των ανθρώπων και τη διακυβέρνηση των πραγμάτων.

κυκλοφορεί στα ελληνικά με τον τίτλο, *Η επανάσταση των διευθυντών*, εκδ. Κάλβος (σ.τ.μ.).]

Έτσι, η επιχείρηση μεταβάλλεται στον καινούργιο κυρίαρχο θεσμό. Αποτελεί το στρατηγείο της υλικής και διανοητικής παραγωγής· στον βαθμό που περιορίστηκε γρήγορα σε μια κοινωνικο-οικονομική οργάνωση, βλέπει να αγνοείται συχνά η πολιτικο-πολιτισμική της διάσταση. Και όμως, ο Αντόνιο Γκράμσι υπογράμμιζε ότι «*η ηγεμονία γεννιέται στο εργοστάσιο*» και ήδη από το 1817, ο Σαιν-Σιμόν διαλαλούσε: «*Να αντιμετωπίζετε ένα έθνος σαν ένα τεράστιο βιομηχανικό εργαστήριο*[5]». Η ίδια αντίληψη επανενεργοποιείται από τον κ. Μακρόν, που θέλει να οικοδομήσει «*ένα έθνος νεοφυή επιχείρηση*[6]». Πέρα, λοιπόν, από την εισαγωγή της διευθυντικής νεογλώσσας στην πολιτική και της μορφής του προέδρου της «επιχείρησης Γαλλία», πρόκειται για τον θρίαμβο της βιομηχανικής θρησκείας.

Έτσι, στη χριστιανική Δύση, η μια θρησκεία εμπεριείχε εν τέλει μία άλλη. Η ιεροποίηση της πολιτικής και του κράτους έχει καταλάβει το προσκήνιο. Αλλά, τη στιγμή που και οι δύο αγωνίζονταν για την «εκκοσμίκευση» και την «απομάγευση του κόσμου», στα παρασκήνια εκτυλισσόταν μια «αποεκκοσμίκευση» μέσω της μεταμόρφωσης του θρησκευτικού γεγονότος. Μετά από μία μακρόχρονη επώαση μέσα στα μοναστήρια, η βιομηχανική θρησκεία αναδύεται σαν κεραυνός, με αφορμή τις βιομηχανικές επαναστάσεις που διαδέχονται η μία την άλλη εδώ και δύο αιώνες, αγγίζοντας το απόγειό της με

[5] Henri Saint-Simon, «L'industrie» (1817), *Œuvres complètes* (Άπαντα), Presses universitaires de France, Παρίσι 2013.

[6] Στη δεύτερη «Συνάντηση κορυφής των νεοφυών επιχειρήσεων», στο Παρίσι, 13 Απριλίου 2017.

τη σημερινή ψηφιακή επανάσταση.

Σε μία πρόσφατη ομιλία του, στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, ο ιδρυτής του Facebook, *Μαρκ Ζούκερμπεργκ*, παρουσίασε ένα σχέδιο για την παγκόσμια κοινωνία. Υποστηρίζει τη δημιουργία επιχειρηματικών κοινοτήτων που δημιουργούν νόημα: «Το νόημα είναι αυτό που δημιουργεί την αληθινή ευτυχία. (…) Θέλω να αναφέρω τρεις τρόπους για να φτάσουμε εκεί: ξεκινάμε μεγάλα σχέδια, επαναπροσδιορίζουμε την ισότητα των ευκαιριών ώστε ο καθένας να έχει την ελευθερία να ακολουθήσει τους στόχους του, και οικοδομούμε μία κοινότητα μέσα στον κόσμο». Και προσθέτει: «Είμαστε όλοι επιχειρηματίες (…) Είναι θαυμάσιο. Η επιχειρηματική μας κουλτούρα μάς επιτρέπει να γεννήσουμε όλη αυτή την πρόοδο[7]».

Μέσα από ένα περίεργο ανακάτεμα, ο κ. Μακρόν εισάγει τη λογική της επιχείρησης προσπαθώντας να αναγεννήσει το πολιτικό γεγονός, όταν ο κ. Ζούκερμπεργκ εξάγει το βιομηχανιστικό του όραμα με σκοπό να προσανατολίσει την παγκόσμια κοινωνία. Ένας από τους γκουρού της Σίλικον Βάλεϊ, συνιδρυτής του Singularity University, που χρηματοδοτείται από την Google, ο κ. Πήτερ Ντιαμάντις (Peter Diamantis), φωτίζει αυτή την ανταλλαγή ηγεμονίας: «Πιστεύω πολύ περισσότερο στην ισχύ των επιχειρηματιών παρά σε εκείνη των πολιτικών, και μάλιστα της ίδιας της πολιτικής[8]». Ο «σιλικονισμός» ενσαρκώνει έτσι την τελευταία φιλελευθερο-ελευθεριακή εκδοχή απορρόφησης της πολιτικής από τη βιομηχανία.

[7] Εφημ. *Le Monde*, 28-29 Μαΐου 2017.

[8] Fabien Benoit, «A Palo Alto, au royaume des radieux» («Στο Πάλο Άλτο, το βασίλειο των υπέροχων»), εφημ. *Libération*, Παρίσι, 9 Φεβρουαρίου 2017.